

University of Groningen

Rehabilitatie van de liberale "losers"?

Voerman, Gerrit

Published in:
Liberaal Reveil

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2005

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G. (2005). Rehabilitatie van de liberale "losers"? N. a. v.: Patriek van Schie, Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940. *Liberaal Reveil*, 46(6), 230-234.
http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/tijdschrift/LiberaalReveil/LiberaalReveil46/LR_2005_06.pdf

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

REHABILITATIE VAN DE LIBERALE 'LOSERS'?

GERRIT VOERMAN

Naar aanleiding van:

Patrick van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940, Uitgeverij Boom, Amsterdam, 2005*

Het is een verkiezingsaffiche uit 1922 van de Vrijheidsbond, de partij die een jaar eerder was ontstaan uit een fusie van de Liberale Unie, de Bond van Vrije Liberalen en enkele kleinere politieke groeperingen. Op de poster staat een Germaanse strijder in een donker bos, die de Vrijheidsbond personifieert. Deze eenzame figuur wordt belaagd door een aantal wilde dieren, die alle op een of andere manier de toenemende staatsinvloed in het maatschappelijk leven tot uitdrukking brengen: de gier der geestelijke dwang, de wolven van de bureaucratie en de belastingdruk, de kraai van het bedrijfsradenstelsel, de slangen van het bolsjewisme en de klassenstrijd. Het personage dat de Vrijheidsbond symboliseert trekt zijn zwaard om ten aanval te gaan, maar maakt met zijn nogal androgyne verschijning en wijdopengesperde ogen toch eerder een angstige dan een krijgshaftige indruk.

Het affiche siert de voorkant van *Vrijheidsstreven in verdrukking* – het proefschrift van P. van Schie, de directeur van de Prof. mr. B. M. Teldersstichting, over het liberalisme in Nederland in de periode 1901-1940. Zowel afbeelding als titel had niet beter kunnen worden gekozen. Beide geven – het affiche waarschijnlijk onbedoeld – treffend de positie van het liberalisme in die periode weer. Na de glorie tijd in de tweede helft van de negentiende eeuw waarin de liberalen de Nederlandse politiek domineerden, geraakten zij na 1900 in toenemende mate in het defensief door de opdringende antirevolutionairen, katholieken en sociaal-democraten. Tegen het door deze groeperingen in stelling gebrachte wapen der organisatie – in de politiek

door de oprichting van massapartijen met sterke leiders, in de maatschappij met de vorming van zuilen – hadden de liberalen eigenlijk geen verweer.

Hoe de liberalen zich opstelden in een tijdperk van 'toenemende massa-organisatie en van een meer dan voorheen collectivistische politiek' is de centrale vraagstelling van Van Schies dissertatie. Op nauwgezette en gedegen wijze onderzoekt hij daartoe onder meer de veranderingen in de beginselprogramma's van de liberale partijen, hun opstelling in het parlement op belangrijke terreinen (zoals kiesrecht, sociale wetgeving, het onderwijs, defensie), de onderbouwing van die standpunten in rapporten en dergelijke. Naast de weergave van die politiek-programmatische ontwikkeling houdt Van Schie ook de liberale partijorganisaties tegen het licht en analyseert hij hun electorale prestaties. Dit alles levert naast nieuwe informatie ook nieuwe inzichten op, zeker ook doordat hij de neergang van de Nederlandse liberalen in een internationaal perspectief plaatst door de vergelijking met België, Engeland en Duitsland.

PLAATS IN DE LIBERALE HISTORIOGRAFIE

Het onderzoek van Van Schie begint in 1901, wanneer de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) zich losmaakt van de Liberale Unie. Twintig jaar later gaat de Unie met de in 1906 opgerichte Bond van Vrije Liberalen (BVL) en enkele kleinere politieke groeperingen op in de Vrijheidsbond. Deze partij – die zich later omdoopt tot Liberale Staatspartij – vormt zich in 1946 om tot Partij van de Vrijheid (PvdV). De VDB is net daarvoor in de Partij van de Arbeid opgegaan. Een aantal in de PvdA teleurgestelde vrijzinnig-democraten, aangevoerd door P. J. Oud, vormt twee jaar later samen met de PvdV de VVD. Van Schie heeft de pen dan al neergelegd: hij stopt bij de Duitse inval in mei

1940. Deze cesuur is begrijpelijk en ook inhoudelijk goed te verdedigen, maar toch is het jammer dat Van Schie niet de nasleep van de Vrijheidsbond/LSP heeft behandeld, zodat daarmee althans in chronologische zin een compleet beeld van deze partij was geschilderd.

Desalniettemin slaat Van Schie met zijn studie een brug tussen het werk van de historicus Taal, die de ontwikkeling van het liberalisme van 1872 tot 1901 heeft beschreven, en de publicaties die de afgelopen vijftien jaar over de VVD zijn verschenen.¹ Hiermee is het partijorganisatorische liberalisme vanaf het begin in 1885 – toen de Liberale Unie werd opgericht – tot het einde van de twintigste eeuw in een aantal deelstudies min of meer in kaart gebracht. Vergeleken bij andere politieke stromingen heeft de totstandkoming van dit overzicht betrekkelijk lang geduurd, laat staan dat er een op zichzelf staande, overkoepelende, coherente geschiedenis van de Nederlandse liberale partijen is geschreven zoals de SDAP/PvdA en de ARP – niet toevallig de massapartijen uit het Nederlandse partijstelsel – die kennen. Dat men zich in liberale kring veel minder dan bij andere politieke stromingen met de eigen politieke afkomst heeft bezig gehouden, heeft te maken met het feit dat de 'partij' als zodanig voor liberalen altijd veel minder betekende dan voor de antirevolutionairen en sociaal-democraten (of communisten). In deze partijen, waarin zich in politieke en maatschappelijke zin emanciperende groepen organiseerden, had de geschiedschrijving vaak een sterk functioneel karakter: zij moest een bijdrage leveren aan de vorming en legitimering van de eigen identiteit. De behaalde successen werden geboekstaafd, zodat de achterban er kracht aan kon ontleen. De meer individualistisch ingestelde liberalen hadden vanzelfsprekend weinig op met deze emancipatorische geschiedbeoefening.

Niet alleen in chronologisch opzicht past de studie van Van Schie in de traditie van de geschiedschrijving van het Nederlandse liberalisme. Een kenmerk van deze historiografie is dat het lange tijd een grotendeels liberale aangelegenheid is geweest. Ook hier is de laatste vijftien à twintig jaar wel verandering gekomen: buitenstaanders zijn zich meer voor het liberalisme gaan interesseren, zij het vooral voor de periode aan het einde van de negentiende eeuw en minder voor de liberale partijorganisatie.² Toch valt nog altijd de relatief grote inbreng uit eigen

kring op, met als gevolg dat in de 'liberale' geschiedschrijving hier en daar een zekere mate van partijdigheid doorklinkt (hetgeen overigens ook bij andere politieke stromingen voorkwam). De partijhistoricus van de VVD, Vonhoff, stak in zijn biografie van Oud – één van de oprichters van de VVD – niet onder stoelen of banken 'een oprecht bewonderaar' van zijn hoofdpersoon te zijn.³ In de levensbeschrijving van Stikker, de andere *founding father* van de VVD, vervalt de historicus Westers – destijds wetenschappelijk medewerker van de Teldersstichting – in dezelfde gewoonte.

Hoe zit dit nu met Van Schie, de directeur van de Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau dat verbonden is met de VVD, de partij wier afkomst grotendeels is terug te voeren op de Vrijheidsbond en via deze partij op de Liberale Unie en de Bond van Vrije Liberalen? In de inleiding merkt Van Schie op zich ervan bewust te zijn dat politieke betrokkenheid kan leiden tot kritiekloze geschiedschrijving, maar hij acht zoiets bepaald niet vanzelfsprekend – zeker niet gezien het 'partijpolitieke gepruts' dat zijn geestverwanten soms in het verleden hebben laten zien. Hij kiest nadrukkelijk als uitgangspunt om de liberalen te benaderen om hen te begrijpen, maar vervolgens afstand te nemen om hen in een 'juist (historisch) perspectief' te plaatsen. Dat laatste klinkt tamelijk neutraal, maar dat is het niet: Van Schie schuwt het oordeel geenszins.

BEOORDELING VAN DE LINKSE LIBERALEN EN DE VVD

Om te beginnen maakt Van Schie al snel duidelijk dat hij met de 'voortstrevende' of linkse liberalen weinig op heeft. Zij worden afgeschilderd als drammerige, intolerante scherpplijpers, die tegen het einde van de negentiende eeuw de liberale eenheid op het spel zetten door enerzijds een grootschalige uitbreiding van het kiesrecht te willen doordrukken en anderzijds te hameren op een grotere rol van de staat in het sociaal-economische leven. Hun ongeduld zou zo groot zijn, dat zij hun liberale geestverwanten die bedenkingen uitten ervan verdachten de links-liberale plannen te willen vertragen of zelfs te saboteren. Dat de Liberale Unie in 1908 en de BVL pas in 1911 onvoorwaardelijk de invoering van het algemeen mannenkiesrecht aanvaardde (en nog in 1916 maakte

BVL-leider Tydeman er geen geheim van dat hij er nog altijd moeite mee had), was voor verschillende historici reden om te menen dat in dit verschil in tempo – wat tot op zekere hoogte ook zichtbaar werd in het sociale beleid – een geheel andere attitude en visie tot uitdrukking kwam ten aanzien van deze twee dominante thema's in de Nederlandse politiek in de decennia rond 1900. In deze periode waarin staat en samenleving steeds inniger met elkaar verstrengeld raakten (door de uitbreiding van het kiesrecht enerzijds en de toename van het overheids-ingrijpen anderzijds), koos een deel van de liberalen ervoor om harder te gaan lopen en een ander deel om op de rem te gaan staan.

Van Schie ziet hierin vooral een verschil in mentaliteit: een bedaagde rechtervleugel tegenover een ongeduldige linkse stroming. De conflictpunten zijn naar zijn mening meer gradueel en dus overbrugbaar, en veel minder principieel en onoverkomelijk. Is dit laatste op zichzelf genomen, wat betreft de zaak waar het om gaat, al een aanvechtbare interpretatie, zij laat zich bovendien moeilijk rijmen met zijn beoordeling van de VDB, de partij van de links-liberalen die zich zoals reeds vermeld in 1901 losmaakte van de Liberale Unie. Van Schie beschouwt de Bond beslist niet als liberaal, omdat de partij – vanaf haar begin – aan de overheid een te grote rol in het maatschappelijk leven toekende (en zich dan ook sterk oriënteerde op de sociaal-democratie, zeker tot het begin van de jaren dertig). Hij wijst er bovendien terecht op dat de vrijzinnig-democraten zelf ook niets van de aanduiding 'liberaal' wilden weten. Maar is deze beoordeling van de VDB door Van Schie nu juist niet het bewijs dat er wél verschillen in beginsel aan het liberale schisma van 1901 ten grondslag lagen? Nu kan worden tegengeworpen dat deze tegenstellingen pas in de loop der tijd meer zichtbaar zijn geworden, en dat hun bestaan aan het zicht was onttrokken door de dominerende antithese, de politieke scheidslijn tussen de confessionele partijen enerzijds en de vrijzinnigen (dat wil zeggen: de liberalen en vanaf 1901 de vrijzinnig-democraten) en sociaal-democraten anderzijds, die pas later zou wijken voor de sociaal-economische scheidslijn (waarbij confessionelen en liberalen gezamenlijk tegenover vrijzinnig- en sociaal-democraten kwamen te staan). Dit neemt echter niet weg dat in aanleg die verschillen reeds een principiële

pieel karakter hadden: de linker- en rechtervleugel van het liberalisme aan het einde van de negentiende eeuw hielden er verschillende visies op na over de rol van de overheid en het individu. Zo dit niet het geval zou zijn geweest, dan zou de VDB in ieder geval in zijn beginperiode nog een liberale inslag moeten hebben gehad – maar dat lijkt Van Schie niet te vinden.

BEOORDELING VAN DE VRIJHEIDSBOND

Is Van Schie uitermate kritisch over de linkse liberalen en later de VDB, hij spaart evenmin de Vrijheidsbond – waarvan zoals gezegd zijn eigen partij, de VVD, afstamt. Zijn grootste bezwaar is wel het gebrek aan principiële en programmatische duidelijkheid van de Bond. Het zou de partij van meet af aan niet zijn gelukt 'tot een heldere omlijning en toespitsing van de beginselen te komen'. Ook was zij niet in staat gebleken aan te geven hoe in een tijd van toenemend vertrouwen op de staat de 'individuele werkzaamheid' het beste kon worden bevorderd. Daarnaast maakte de rede als fundament van de liberale principes langzamerhand plaats voor het christendom, om in de toenemende behoefte aan een levensbeschouwelijk houvast in liberale kring te voorzien. Dit proces begon al ten tijde van de BVL, toen partijsecretaris Drion – nota bene zelf een atheïst – er tevergeefs voor pleitte het 'belang van godsdienstzin' in het vrij-liberale beginselprogramma op te nemen. Bij de oprichting van de Vrijheidsbond in 1921 werden woorden van die strekking wél opgenomen in de beginselen. Deze ontwikkeling vond haar hoogtepunt in 1933 toen door de Bond "de zedelijke normen van het Christendom als vasten grondslag der Europeesche samenleving" werden aanvaard. Van Schie, die deze ontwikkeling tot dan toe onbewogen heeft beschreven, noteert nu wel dat de Vrijheidsbond 'tamelijk ver' ging door zich op een vorm van 'christen-liberalisme' vast te leggen.

Het spreekt voor zich dat de Vrijheidsbond met de omarming van het christendom dichter in de buurt van de confessionele partijen kwam. In het jaar waarin de liberalen hun beginselprogramma herzagden, traden zij ook toe tot de door Colijn geleide coalitie van confessionelen en vrijzinnig-democraten. De regeringsdeelname werd vergemakkelijkt omdat de Vrijheidsbond in programma-tisch opzicht op gezichtsbepalende punten water in de

wijn hadden gedaan, zo signaleert Van Schie. Naarmate de kosten van het onderwijs hoger werden, was de Bond minder bereid de openbare school – ooit het liberale stokpaard – voluit te verdedigen. En nadat de economische crisis was uitgebroken gaf de Vrijheidsbond – met pijn en moeite, maar toch – ook het voor liberalen onaantastbaar geachte principe van de vrijhandel op: de liberale Tweede-Kamerfractie stemde in met protectionistische voorstellen en steunmaatregelen voor met name de landbouw – en dus de liberale boeren.

Het mag duidelijk zijn dat Van Schie zo zijn twijfels heeft over het optreden van de Vrijheidsbond; in een aantal opzichten is deze volgens hem afgedwaald van het rechte liberale pad. Daarmee heeft de Bond echter zeker niet voor hem afgedaan, integendeel. Hij neemt de partij in bescherming tegen naar zijn mening ongefundeerde kritiek. Zo is hij bijvoorbeeld bepaald niet gediend van de bewering dat de Vrijheidsbond conservatief was zolang tenminste niet duidelijk wordt gemaakt wat daaronder precies wordt verstaan – zijn politieke geestverwant Vonhoff heeft daar overigens minder moeite mee, gezien het gemak waarmee die de Vrijheidsbond als 'zeer conservatief' bestempelt. Als er 'behoudzuchtig' mee wordt bedoeld, dan wil Van Schie met betrekking tot de Vrijheidsbond liever van 'beginselvast' spreken. Nu lijkt deze kwalificatie juist niet van toepassing op de Bond, gezien het feit dat zij steeds meer op religieuze waarden steunde en navenant minder op de rede – zoals Van Schie zelf heeft beschreven. Het aanvaarden van de christelijke zedelijke normen door een van oorsprong rationalistisch ingestelde politieke stroming en de daarmee gepaard gaande inperking van het individu zou men toch zeker als conservatief kunnen aanduiden. Dat geldt ook voor de door Van Schie geconstateerde toenemende liberale zuinigheid op het terrein van de staatsfinanciën, die met zich meebracht dat het openbaar onderwijs niet langer voor de Vrijheidsbond primair stond – hetgeen in Van Schies optiek neerkwam 'op het loslaten van het eigen liberale burgerschapsideaal'.

In het verlengde van Van Schies opzet om de Vrijheidsbond te vrijwaren van een conservatief etiket, ligt zijn poging om het vroeg-twintigste-eeuwse liberalisme van zijn elitaire imago af te helpen – een beeld dat volgens hem door nogal wat historici gemakzuchtig in leven zou

worden gehouden. Aan de hand van een aantal originele berekeningen op basis van de verkiezingsuitslag van 1913 tracht hij aan te tonen dat het liberalisme kenmerken vertoonde van een 'brede politieke volksstroming', zoals de tweede stelling bij zijn proefschrift luidt. De getalsmatige aanhang onder de bevolking zou groter zijn dan in de verkiezingsuitslag tot uitdrukking gebracht, en de steun zou zich hebben uitgestrekt 'tot buiten de muren van de vermaarde herensociëteit' – tot in de lagere sociale milieus. De vraag is of dit alles niet te sterk is uitgedrukt. In de eerste plaats zijn in de berekeningen van Van Schie ook de vrijzinnig-democraten opgenomen – wat volgens hem moeilijk anders kon omdat de Unie, de BVL en de VDB gezamenlijk als 'Vrijzinnige Concentratie' aan de verkiezingen van 1913 deelnamen en in elk district slechts één gezamenlijke kandidaat stelden. Maar zou het niet zuiverder zijn geweest om dan de verkiezingen van 1909 te nemen, waarin de liberale en vrijzinnig-democratische component in het vrijzinnige electoraat wél eenvoudig te scheiden zijn?⁴ Daarbij komt dat de verkiezingen van 1913 ook om andere redenen problematisch zijn. De historicus De Jong, een specialist op het terrein van verkiezingsonderzoek ten tijde van het districtenstelsel, stelt in een artikel – dat na afsluiting van Van Schies proefschrift is verschenen – dat naar alle waarschijnlijkheid in 1913 'behoorlijk wat kiezers' om tactische redenen (tegen de confessionele coalitie) liberaal hadden gestemd.⁵ Het gaat dan ook te ver om te stellen dat in 1913 de 'minimale aanhang' van de vrijzinnigen onder alle mannen ouder dan 25 jaar 17,1 procent bedroeg; het is zeer aannemelijk dat er in dit aandeel van een substantieel aantal liberale gelegenheidskiezers sprake is. Bovendien is het kwestieus of op basis van de analyse van een beperkt aantal kiesdistricten waarin de Unie en BVL op hun sterkst waren, zulke stellige algemene uitspraken kunnen worden gedaan over de sociale samenstelling van de liberale aanhang. Hier en daar kan het liberalisme een 'volks' karakter hebben gehad – Van Schie presenteert hiervoor overtuigend bewijs – maar zou dat niet te maken kunnen hebben gehad met een tamelijk a-politiek klimaat in zo'n district? Van Schie zegt hier niets over; hij gaat bijvoorbeeld voorbij aan de intrigerende vraag wat voor belang arbeiders of werklozen of meer in het algemeen de kiezers uit de lagere sociale klassen zouden heb-

ben gehad om (vrij-)liberaal te stemmen. Zo is bekend dat Tydeman in 1913 de kiezers in zijn district na het uitbrengen van hun stem een borrel of een glas bier in de herberg in het vooruitzicht stelde, hetgeen natuurlijk niet alleen de opkomst maar ook de stemkeus kan hebben beïnvloed. Kort en goed: het lijkt geboden om bij dit soort berekeningen en de daarop gebaseerde gevolgtrekkingen naast de consequenties van de algemene kenmerken van het districtenstelsel – met name de vaak beperkte keuzemogelijkheid binnen de districten, zeker vergeleken bij het systeem van evenredige vertegenwoordiging, die tot vervormingen van de politieke geschakeerdheid kunnen leiden – ook de bijzondere omstandigheden in een district te betrekken, zoals de mate van politisering of de specifieke kleur van bijvoorbeeld de liberale kandidaat (dat wil zeggen: van 'linkse' of 'rechtse' signatuur). Tegelijk moet hierbij ook worden opgemerkt dat ondanks deze kanttekeningen Van Schie wel degelijk een argumenten heeft aangeleverd die het standaardbeeld van de liberalen als de 'zindelijke burgerheren' nuanceren.

SLOT

Ter verklaring van het feit dat de geschiedenis van het liberalisme in de eerste helft van de twintigste eeuw zo lang door de geschiedwetenschap is genegeerd, is door de historicus De Rooy gewezen op de diffuse, gedesorganiseerde staat waarin het liberalisme na 1900 geraakte. "Over hen is geen verhaal te vertellen van glorieuze machtsopbouw, zoals over de confessionelen en socialisten, maar van gestaag afkalven van politieke macht". Deze neergang in termen van electorale aanhang en politieke invloed heeft Van Schie niet afgeschrokken, integendeel. Ondanks het feit dat veel belangrijk bronnenmateriaal verloren is gegaan (van het archief van de Vrijheidsbond en van de Liberale Unie is bijvoorbeeld weinig tot niets meer over), heeft hij een fraai en helder boek geschreven, gebaseerd op een verscheidenheid aan bronnen (archieven van liberale politici, partijperiodieken, de verslaggeving in de liberale dagbladen, de Handelingen van de Tweede Kamer). Het is een proeve van 'traditionele partijpolitieke geschiedschrijving', zoals Van Schie zelf al aangeeft. Aan de partijcultuur en de politieke mentaliteit van de liberalen – thema's die de laatste tijd in de beoefening van de politieke geschiedenis meer in zwang zijn gekomen

– schenkt hij jammer genoeg nauwelijks aandacht; slechts hier en daar schemert van deze benadering wat van in zijn boek door.

Van Schie heeft ook een prikkelend boek geschreven, met robuuste en ook tegendraadse stellingnames die tot tegenspraak nopen – deze bespreking getuigt daarvan. En hoewel hij voor een deel zeker op eerherstel uit lijkt te zijn voor de in zijn ogen vooral door 'linkse' historici gesmade liberalen, past hij bepaald niet in de soms vergeoijkende toon van de liberale historiografie: wanneer hij dat nodig acht, spaart hij zijn liberale voorgangers niet.

Dr. G. Voerman is hoofd van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

NOTEN

- 1 G. Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland 1872-1901*, Den Haag, 1980; M.F. Westers, *Mr. D.U. Stikker en de na-oorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland*, Amsterdam, 1988; Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *40 jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie*, Houten, 1988; H.J.L. Vonhoff, *Liberalen onder één dak. VVD: 50 jaar liberale vereniging*, Den Haag, 1998.
- 2 Zie voor een overzicht G. Voerman, 'Cleio en de liberalen. Over de geschiedschrijving van het Nederlandse liberalisme', *Liberaal Reveil*, 38 (1997), 6 (dec.), pp. 266-272.
- 3 H.J.L. Vonhoff, *Bewegend verleden. Een biografische visie op prof. mr. P.J. Oud*, Alphen aan den Rijn, 1969.
- 4 Begrijpelijkerwijs wilde Van Schie met zijn analyse graag zo dicht mogelijk bij de invoering van het algemeen mannenkiesrecht in 1918 zitten – vandaar zijn keus voor 1913. De Tweede-Kamerverkiezingen van 1917 kwamen niet in aanmerking, omdat de partijen in verband met de grondwetwijziging ten behoeve van de invoering van het algemeen mannenkiesrecht en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging hadden besloten om geen campagne te voeren (onder het motto 'laat zitten wat zit'), hetgeen de opkomst drukte.
- 5 Ron de Jong, 'Verkiezingen in Nederland 1888-1917. Een strijd om de kiezers of rituele volkstellingen?', *De Negentiende Eeuw*, 29 (2005), 2 (juni), pp. 115-133.